

УДК 39:930.1:929 Нос С.

**ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ НАРАТИВ
СТЕПАНА НОСА: НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ****FOLKLORE-ETHNOGRAPHIC NARRATION
OF THE STEPANA NOS:
A NEW HISTORIOGRAPHY****Данилевич А.,**пошукач, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна), e-mail: danilevich_78@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0002-7813-1209**Danylevych A.,**Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), e-mail: danilevich_78@ukr.net,
ORCID ID: 0000-0002-7813-1209

Проаналізовано новітню вітчизняну історіографію дослідження фольклорної та етнографічної спадщини українського народознавця Степана Носа (1829-1901 рр.). Зазначено, що вчений увійшов в історію як ґрунтовний дослідник української етнографії, усної народної творчості, пісенного мистецтва, побуту тощо.

Виокремлено три історіографічні етапи вивчення наукового спадку етнографа, прослідковано динаміку публікацій про його життєдіяльність, наведено кількісні показники праць, в яких предметом дослідження є особистість або науковий доробок С. Д. Носа.

Виявлено та систематизовано твори українських істориків, етнологів, краєзнавців, фахівців в галузі фольклористики, присвячені життю та творчості С. Носа. Вони умовно поділені на 4 групи: довідково-енциклопедичні статті, до яких віднесено короткі розвідки, опубліковані в календарях, довідкових виданнях, бібліотечних покажчиках; спеціальні предметні науково-дослідні праці (монографічні дослідження та окремі розділи в них, статті у фахових виданнях, літературно-критичні розвідки тощо); публікації у зв'язку з ювілейними датами С. Носа та осіб, що входили до кола його інтелектуального оточення, зокрема матеріали Носівських читань та інших наукових форумів в Чернігові та Городні; видання, в яких життя та творчість вченого розглядається дотично, у контексті суспільно-політичного та культурного розвитку країни та регіону, окремих знакових подій, в яких етнограф відігравав вирішальну (або побіжну) роль і його вчинки спричинили вплив на подальший перебіг ситуації. Зазначається, що це найбільша група публікацій, в яких досліджується активна участь С. Д. Носа в Чернігівській громаді, Південно-Західному відділі Російського Географічного товариства, розбудові журналу «Основа», публікації в «Киевской старине», виданні українських народних пісень у збірці А. Метлинського та ін. Наголошується на таланті С. Носа як актора, співака, музиканта, що відбилося на сторінках тогочасної газетної та журнальної періодики.

Ключові слова: фольклор, українська культура, етнографія, краєзнавство, С. Д. Нос, історіографія, етнокультурна традиція.

The newest domestic historiography of folklore and ethnographic heritage research of Ukrainian explorer of people's life Stepan Nos (1829-1901) is analyzed. He is mentioned as a scientist who went down in history as a thorough researcher of Ukrainian ethnography, folklore, song art and mode of life. Three historiographic stages of his scientific heritage studies are highlighted, publication dynamics about his life activity is traced, quantitative indicator of his work based on personality research is given. Works of Ukrainian historians, ethnologists, local historians, experts in folklore dedicated to Stepan Nos are revealed and systematized. They are conditionally divided into 4 groups: reference and encyclopedic articles, including short intelligence published in calendars, reference editions, library indicators; special subject scientific research works (monographic studies, separate sections in them, articles in publications by specialty, literary critical notes); publications related to anniversary dates of Stepan Nos and his intellectual surroundings, scientific forum in Chernihiv and Gorodnya materials in particular; publications revealing his life and work in the context of socio-political and cultural country and region development, significant events in which

the ethnographer played a crucial role and his deeds influenced further situation developments. This biggest part of publications is mentioned to explore active participation of Stepan Nos in the activities of Chernihiv community, South-West Department of the Russian Geographical Society, magazine "Osnova" development, publications in "Kievskaya Starina", publication of Ukrainian folk songs in A. Metlinsky's songbook. Stepan Nos's actor, singer, musician talent that had an impact on pages of newspaper and magazine periodicals of those times is emphasized.

Keywords: folklore, Ukrainian culture, ethnography, local lore, S. D. Nos's, historiography, ethno-cultural tradition.

Український етнограф, фольклорист, письменник, громадський діяч, народний лікар Степан Данилович Нос (1829-1901) сьогодні відомий широкому загалу свідомих українців через значну увагу науковців – істориків, етнографів, літературознавців до його наукової спадщини, аналізу її проблематики, змістового насичення, джерелознавчої роботи з реконструкції його життєвого шляху та творчості.

Історіографія вивчення наукової спадщини Степана Носа пройшла довгий шлях розвитку: від першої професійної публікації про С. Носа Григорія Коваленка [18, с. 365] (короткі інформаційні замітки про етнографа час від часу з'являлися у періодиці від 1860-х рр.), що була оприлюднена відразу після смерті етнографа, до сучасних наукових праць різного жанру: енциклопедично-довідкових статей [19, с. 398], аналітичних розвідок у періодиці та окремих виданнях [8, с. 120-124; 1, с. 224-230; 35, с. 173-177; 33, с. 83-88; 29, с. 257-261], виступах на конференціях і читаннях [4, с. 31-36; 24, с. 214] та окремих фрагментах у загальноісторичних працях з історії розвитку вітчизняної етнокультурної традиції, де дотично висвітлюється і життєвий шлях С. Д. Носа.

За нашими підрахунками на сьогодні оприлюднено близько 120 наукових досліджень, у яких предметно або опосередковано вивчається науковий спадок С. Д. Носа.

Вважаємо за доцільне усю майже 150-літню історіографію життя та творчості С. Д. Носа систематизувати за трьома періодами: перший – 1850-ті - 1917 рр.; другий – 1918 – кін. 1980-х рр.; третій – поч. 1990-х рр. – до сьогодні.

Хронологічні межі першого (дорадянського) періоду обґрунтовуються часом від появи перших згадок про С. Носа до більшовицького перевороту; другий обмежується усім радянським періодом; третій охоплює добу незалежності України, яка відрізняється найбільш активною увагою до постаті Степана Даниловича Носа. Останній (новітній) історіографічний період і є предметом нашої розвідки.

Саме на зламі XX та XXI ст. формується «нова біографіка», метою якої є реконструкція життєвого шляху діяча (як особистого так і інтелектуального), який характеризується низкою чинників: умовами формування особи, становленням його світогляду, життєвими позиціями та цінностями, що врешті складають внутрішній світ героя. Перше місце посідають персональні тексти (його - документи), які найбільш достовірно характеризують особу, її світобачення, презентують усі аспекти творчості та рівень інтелектуального росту.

Якщо порівняти з традиційною біографістикою, де увага дослідника обмежується «*res gestae*» (лат. - діяння), нові методологічні підходи охоплюють вивчення інтелектуального середовища, кола спілкування та взаємовпливи особистостей, що врешті і створює те «контактне поле» [28, с. 9], що відіграло вирішальну роль у формуванні світоглядних засад діяча.

З отриманням Україною незалежності, вітчизняні історики, краєзнавці, джерелознавці сконцентрували увагу на віднайденні і актуалізації джерел, які зберігалися в архівних сховищах (інколи «спецсховищах»), а відтак не були відомі широкій громадськості. Це стосується і творчості С. Д. Носа, більша частина праць якого є неопублікованою, недослідженою, і попри увагу науковців до його постаті, ще й досі не проаналізованою.

Від початку 1990 – х рр. до сьогоднішнього дня нашими підрахунками усього оприлюднено понад 50 різнопланових публікацій, в яких вивчається життя та творчість українського етнографа, його оточення, оцінюється його місце і роль в українському культурному просторі. Задля чіткої систематизації та аналізу сучасної історіографії вважаємо за доцільне упорядкувати праці за наступними групами: 1) довідково-енциклопедичні статті; 2) спеціальні предметно-тематичні дослідження; 3) ювілейні та меморіальні розвідки у періодиці та місцевих (регіональних) виданнях; 4) розвідки, в яких особистість етнографа досліджується дотично, у контексті інших питань.

До першої групи віднесемо низку коротких канонічних статей, опублікованих в енциклопедіях, календарях, довідниках та бібліографічних покажчиках. Серед них привертає увагу стаття В. Г. Сарбея [27, с. 144], що посіла місце в рубриці «Призабуті імена» «Українського календаря», яка серед усіх розвідок в довідкових виданнях є найбільшою за об'ємом та інформативною за змістом. Історик зазначає, що після смерті С. Носа у 1901 р. вийшла друком розвідка С. Єфремова, у якій, вказуючи на трагічну долю багатьох українських письменників, автор констатував: «вони писали, складали написане у шуфлядку і були, мабуть, чи не єдиними читачами своїх творів» [7, с. 44]. Він з боєм називав їх живцем похованими письменниками «із зав'язаним ротом» [7, с. 49].

Коротко окресливши біографічні віхи життєвого шляху Степана Носа, Г. Сарбей зазначає, що, не дивлячись на тяжку долю, (переслідування, два ув'язнення, заслання) він спромігся підготувати і видати анонімно у Києві дві науково-популярні брошури: «Про хвороби і як їм запобігти» [23, с. 54] та «Ліки своє народні, з домашнього обиходу і в картинах життя», [22, (б. с.)] які, як зазначає автор, «не втратили своєї практичної користі, і могли б як пам'ятки народної медицини бути перевидані» [27, с. 143]. В. Г. Сарбей пише, що до найближчого оточення С. Носа належали О. Лазаревський, П. Куліш, О. Кониський, О. Маркович, О. Білозерський, М. Вербицький, Л. Глібов, Г. Коваленко та інші відомі свого часу громадські діячі.

Про С. Д. Носа опублікував коротеньку інформацію С. Єкельчик [6, с. 439], в якій йдеться про

участь етнографа у розповсюдженні антиурядової літератури (прокламацій «Землі і волі», ж. «Колокол»), за що він відбував покарання на заслання.

Ім'я Носа увійшло і до «Словника видатних імен Городнянщини», [5, с. 52] де серед плеяди таких різнопланових особистостей як Л. Глібов, М. Коцюбинський, Г. Полетика, партизан М. Попудренко, письменник, автор твору «Дети Арбата» А. Рибаків (Аронов), маршал К. Рокоссовський, поети В. Сосюра та П. Тичина, присутнє і ім'я С. Д. Носа. В декількох рядках автор зазначає, що народився С. Д. Ніс в козацькій родині, навчався в полтавській гімназії, вищу освіту здобув у Київському університеті (закінчив медичний факультет), останні 10 років свого життя мешкав у м. Городні, обіймаючи посаду повітового лікаря. Там він і був похований.

У 2000 р. був виданий бібліографічний покажчик «Степан Данилович Ніс» [30, с. 5], де автори спробували віднайти та систематизувати усі наукові та літературні праці С. Носа та літературу про нього. Звісно, попри те, що він був упорядкований майже два десятиліття тому, зміст покажчика вимагає значних доопрацювань, як у рубриці творів Носа, так і оприлюдненої про нього науково-дослідницької літератури.

Про життя українського етнографа ми дізнаємося із енциклопедичної замітки О. Б. Коваленка, [18, с. 420] де йдеться про наукові та літературні здобутки С. Д. Носа, про те, що з метою увіковічення його пам'яті одна з вулиць м. Городні названа на його честь.

У «Календарі знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2014 рік», що був опублікований до 15-річчя Державної Науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського та у зв'язку із 185-річчям від дня народження С. Д. Носа [11, с. 207] зазначається, що він «... один з фундаторів Чернігівської Громади і громадської бібліотеки» [11, с. 207].

У «Довіднику з української літератури» [3] також присутня значна за обсягом стаття про С. Д. Носа. Автор акцентує увагу на тому, що він взяв участь у заснуванні Чернігівської громадської бібліотеки, грав у театральному аматорському гуртку, зокрема роль Миколи у виставі «Наталка Полтавка» І. Котляревського. Був ув'язнений в Олексіївському равеліні Петропавлівської фортеці у липні 1864 р. за антиурядові погляди та висланий до міста Білозерська Новгородської губернії. У статті зазначено, що творча спадщина письменника представлена різними родами й жанрами літератури: художня проза, поезія, нариси, театральні сцени, повісті, психологічна та соціально-побутова лірика, історична тематика тощо. Наведені такі твори С. Д. Носа як «Хуртовина», «Про Конотіп», поезії «Воевода Кисіль», «Берестечко» та ін. Зазначено, що в оповіданні «Запорожець Абиух» (1897р.) відчувається національна ментальність автора, народна філософія та етика, а в історико-психологічній повісті «Данько Грабина» (1872-1876) автор осмислив глобальну національну катастрофу на матеріалі долі українського козака, загнаного 1723 р. на риття Ладозького каналу.

До другої групи ми віднесли спеціальні науково-дослідні праці (статті, розділи у монографіях), в яких предметно вивчається життя та творчість С. Д. Носа, його наукова та літературна спадщина, аналізуються документи, що зберігаються в архівних, бібліотечних та музейних установах, систематизуються за проблемним та жанровим спрямуванням його творів.

У 1991 р. у часописі «Дзвін» вийшла друком стаття, яка привернула увагу науковців-істориків, краєзнавців та етнологів. Її автор Ростислав Засс у науково-популярному стилі виклав життєву долю С. Д. Носа, зазначаючи, що «це ім'я дивним (на перший погляд) чином проблискує у ... поважних медичних довідниках» [8, с. 120], а також згадується у відомій «Справі І. Андрушенка», про яку свого часу докладно сповіщала газета «Колокол» і підкреслює, що загалом ця постать не є достатньо відомою навіть в колах гуманітарної інтелігенції. На наш погляд, ситуація не така критична. Адже і за радянської доби ім'я С. Д. Носа було відоме фахівцям, у тому числі воно посіло місце і в довідкових виданнях, і в етнографічних працях. Тим не менш, автор статті приводить маловідомі факти з біографії С. Носа, зокрема розкриває витоки його захоплення усною народною творчістю, фольклором, оцінює роль А. Я. Солтановського у заохоченні С. Носа до участі в етнографічному гуртку, підкреслює приятні стосунки з професором А. Л. Метлинським тощо. Автор розвідки розкриває чимало талантів Носа: співочий, гра на бандурі й скрипці, віршування... Він яскраво описує зовнішність С. Д. Носа: «кремезна статура, величезні запорізькі вуса, підголена у кружок голова... Місцева інтелігенція (зосібно молодь, маючи наочний взірєць і собі франтувала у широких, як Чорне море, шароварах та вишиваних сорочках...» [8, с. 121-122]. Йдеться у статті і про «Справу І. Андрушенка», яка відіграла вирішальну роль у долі С. Д. Носа і спричинила до його ув'язнення. Закінчуючи свою розвідку, Р. Засс так характеризує особистість етнографа: «За будь-яких обставин, у житейській суті й життєвих перипетіях Ніс був і залишався інтелігентом, і саме тому він найбільше заслуговував на звання народного лікаря. Він високо цінував, уважно вивчав і чудово знав народноцілющу емпірику. Сміливо й широко використовував її досвід в особистій практиці, - за що ортодокси ляли його й докоряли, - мовляв лікар, котрий опустився до знахарства... Щоправда, Ніс у боргу не залишався: «кабінетні мрійники, штучні людська, книжні євнухи» [8, с. 124].

Колективна публікація в газеті «Новини Городнянщини» (рубрика «Світлі постаті»), розповідає про засідання клубу «До народних джерел», члени якого ведуть пошукову роботу з виявлення писемних творів своїх земляків з метою їх оприлюднення. До кола віднайдених матеріалів потрапили і праці С. Д. Носа, значна кількість яких не була опублікована за життя етнографа. Автори констатували, що «все своє життя Степан Ніс присвятив збиранню народної творчості, старовинних документів, переказів. Літератора цікавило все: і

пісня, і загадка, і прислів'я, і анекдоти, і вуличні афоризми» [25, с. 4]. У статті підкреслюється, що навіть у страшний 1892 рік, коли вирувала епідемія холери, лікар С. Д. Ніс, не рахуючись із власними інтересами 4 рази на добу їздив на Городнянський залізничний вокзал, щоб перевірити усіх, хто приїжджав у Городню [25, с. 4].

У часописі «Сіверянський літопис» того ж року виходить стаття Я. Ковальця [19, с. 79], в якій акцентується увага на становленні світоглядних орієнтирів С. Носа, його захопленні козацькою старовиною, народним побутом, українськими піснями і переказами. Автор підкреслює товариську вдачу С. Носа, лідерські якості, які проявилися ще у студентські роки, коли він організував «курін», навколо якого групувалася свідомо українська молодь.

Виписуючи біографічну канву С. Д. Носа, автор зазначає, що прадід малого Степана – Григорій Антонович Ніс був в Запорозькому війську полковим хорунжим, а жив у селі Красний Колядин, де одружився із сестрою полкового лікаря Карповського. Аналізуючи життєвий шлях Степана Носа, дослідник підсумовує, що найбільш плідним, яскравим і популярним для нього як особистості, був чернігівський період його життєдіяльності, який став злетом його професійної праці та суспільної публічності. Поширювалися навіть листівки із зображенням народного лікаря і громадського діяча.

У статті наводиться цікавий архівний документ про арешт І. О. Андрушенка та С. Д. Носа, яким інкримінували участь в організації товариства «Земля і воля» та розповсюдженні листівок антиурядового змісту. Закінчується розвідка словами автора: «Степан Данилович Ніс протягом усього життя був проїнятий вірною синівською любов'ю до рідного краю, до тих місць, де народився, де черпав натхнення для своєї роботи» [19, с. 80].

На початку 2000-х рр. виходять друком дві наші розвідки [1, с. 224-230; 2, с. 105-110], присвячені етнографічній та фольклористичній спадщині С. Д. Носа. В них увага зосереджується на життєвому шляху вченого та народного лікаря, на його збирацькій діяльності усної народної творчості, перших публікаціях в «Чернігівських губернських ведомостях», зазначається, що його записами зацікавилася Російське Географічне товариство, куди він передав чимало записаних ним казок, загадок, пісень. Особливо багато (понад 1000) він зібрав пісенних пам'яток, причому записував не тільки слова, а й мелодію до них. Серед них переважно родинно-побутові та соціально-побутові пісні, а також календарно-обрядова та родинно-обрядова лірика.

Щодо обрядовості в українській фольклорній традиції, то С. Д. Ніс, як ґрунтовний знавець цього питання, залишив чимало записів про святкування Різдва в рідному селі Понори [10]. Він описує увесь процес святкування Різдва у перший, другий та третій дні, наводить тексти колядок, щедрівок, пісень [2, с. 107].

До цієї групи видань слід віднести, на нашу думку, і професійно підготовлене біографічно-

культурологічне дослідження Є. Нахліка та О. Нахлік [21, с. 319]. Немовби присвячене дотичній проблематиці, воно постійно заторкує і ім'я С. Носа, яке згадується більш як на півсотні сторінок видання у контексті життя Чернігівської громади, стосунків з П. Кулішем, І. Андрущенко, Леонідом Глібовим та Параскою Глібовою, О. Лазаревським, Г. Коваленком, М. Чалим, О. Кониським, М. Лисенком та багатьма іншими діячами освіти та культури України. Великим здобутком цього видання є його насичена джерельна база, як архівних документів, так і музейних колекцій, зокрема з російських архівів; листування, яке вперше вводиться до наукового обігу; поглиблена аналітика та атрибуція багатьох документів, в тому числі і фотографій [21, с. 27, 29, 31-32, 90, 114].

Етнографічна творчість С. Носа досліджувалася і у статті С. Чибирак [33], яка на тлі біографії вченого аналізує його наукові праці та зазначає, що за його життя в літературі було мало відомостей. Наприклад, про нього навіть не згадав О. Пипін в «Истории русской этнографии» та М. Сумцов у розвідці «Діячі українського фольклору». Авторка зазначає, що С. Ніс опублікував близько десяти своїх наукових творів, з чим не можемо погодитися. За нашими підрахунками їх набагато більше: адже тільки в часописі «Киевская старина» за життя автора їх було опубліковано 13, а в журналі «Основа» - 5, в «Черниговских губернских ведомостях» - 8 матеріалів (13 подач), дві окремі брошури (1874 та 1875 рр.) та ін. Проте, прикметною ознакою статті С. Чибирак є використання документів С. Носа, що зберігаються в його особовому фонді в ІМФЕ [9].

Наступного року вийшла друком стаття Н. П. Слобожаніної [29], предметом вивчення якої стали праці С. Д. Носа, опубліковані у часописі «Киевская старина». Авторка підкреслює, що і досі не завершена робота з виявлення його творів, вказує на неточності, які вкралися у наукові дослідження останніх десятиліть, і наголошує на необхідності оприлюднення невідомих науковцям праць С. Д. Носа, що зберігаються в архівосховищах.

Наступні роки позначилися низкою статей, в яких аналізувався увесь науковий спадок етнографа, зокрема і в низці медичних журналів. Серед них невелика замітка доктора медичних наук, професора Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького О. Кіцери, опублікована у часописі «Мистецтво лікування» [14, с. 73]. Автор наводить витяги з листування Марка Вовча з О. В. Марковичем (1862 р.), спогади М. Кононенка про поїздку з Тишинським та С. Носом в Городню задля зустрічі з Т. Шевченком, підкреслює дружні стосунки С. Носа з хірургом М. І. Піроговим, з яким вони разом працювали у польових госпіталях під час Кримської війни. Наявні у даній розвідці і біографічні факти з життя С. Д. Носа, його культурно-просвітницька діяльність, зокрема участь в організації недільних шкіл, розбудові чернігівської «Громади», колекціонуванні української старовини (зокрема одягу), записів українських народних пісень тощо. Автор констатує, що С. Д. Ніс брав участь у виставах чернігівського театру «На

валу», разом із М. Вороним, В. Самійленком та Б. Грінченком організовував у Чернігові гастролі театру П. Саксаганського. Йдеться і про звинувачення С. Носа у розповсюдженні прокламацій «Землі та волі», і в пропаганді революційних ідей, за що вчений був засланий до Білозерська на 9 років (1863-1872) тощо.

Інформативними є дві розвідки В. Шекун, опубліковані у «Сіверянському літописі» [34; 35]. Статті презентують невідомі науковій громадськості документи, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державному архіві Чернігівської області та низку витягів із автобіографічних праць С. Д. Носа, які свого часу були опубліковані. Авторка актуалізувала формулярний список про службу С. Д. Носа за 1998 рік, протокол медичного обстеження С. Д. Носа, витяг з медичної книги Василівської церкви м. Городні (1900р.), клопотання удови С. Д. Носа про призначення пенсії їй та її синам (1901 р.) та інші документи [34].

До третьої групи належать ювілейні розвідки про життя та творчість етнографа. Від 2010 р. щороку навесні в м. Городня, де останні 10 років жив С. Д. Ніс, проходять Носівські читання як данина пам'яті українському етнографу та фольклористу. Започаткована ця етнокультурна традиція була вченими Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, де 15 травня 2010 р. вперше зібралися етнографи, фольклористи та дослідники життєвого шляху С. Д. Носа з усієї України. В Історико-краєзнавчому музеї м. Городня відбулися «Читання», де виступила учениця районної гімназії Тетяна Кислуха з доповіддю «Степан Данилович Ніс і національно-культурний рух II половини XIX ст.» [13]. На науково-практичній конференції «Другі Флорівські читання» з доповіддю «Внесок С. Д. Носа в національно-культурне життя Чернігівщини» виступив В. Клопот [16].

Носівські читання проводилися, як правило, у приміщенні Городнянського Історико-краєзнавчого музею спільними зусиллями працівників музею та Центральної бібліотеки. На жаль, не вся інформація оприлюднюється в ЗМІ, проте відомо, що 6 травня 2014 р. такий захід почався з доповіді завідувача кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка Ю. А. Русанова, який охарактеризував творчість С. Д. Носа та його внесок у розвиток української етнології та фольклористики. На читаннях виступили також бібліограф Центральної бібліотеки В. П. Ільяс, учитель історії Городнянської районної гімназії В. Ф. Лепень, завідувач відділом обслуговування центральної бібліотеки Л. С. Дегина та ін. На цих читаннях відбулася презентація книги І. П. Дудка «Збирач скарбів народних Степан Ніс».

У 2015 р. на базі Городнянської центральної бібліотеки у рамках програми «Бібліотека згуртовує громаду» також відбулися «Носівські читання». Їхньою особливістю та ознакою значимості проведення таких заходів стала пропозиція завідувача кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного

університету імені Т. Г. Шевченка Ю. А. Русанова заснувати Етнографічне товариство імені Степана Носа. Учасників читань привітав директор Історико-краєзнавчого музею О. Г. Смоль, виступив учитель української мови та літератури Городнянської школи-інтернату для дітей-сиріт М. І. Шуляк, який розповів про результати пошукової роботи членів клубу «До народних джерел».

Про Степана Носа неодноразово доповідалося і на «Джерелознавчих читаннях» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Авторка даної статті протягом 2008-2018 рр. виголосила ряд доповідей, зокрема: «Дослідження дитячої субкультури в архівних фондах Степана Даниловича Носа» (2008); «Дослідження Різдвяної обрядовості у фонді С. Д. Носа» (2009); «Щоденник С. Д. Носа як джерело дослідження української етнографії XIX ст.» (2010); «Історіографія дослідження фольклорно-етнографічної діяльності С. Д. Носа» (2011); «Дослідження народної медицини на сторінках «Щоденника С. Д. Носа» (2015) та ін.

До праць найчисельнішої четвертої групи, де особистість С. Д. Носа не є основним об'єктом дослідження, проте висвітлюються окремі сюжети історичних подій, фактів, вчинків людей, які в різні часи були причетні до долі етнографа, ми віднесли найбільш ґрунтовні та інформативно навантажені публікації, в яких побіжно розглядається (а інколи і докладно) і постать С. Д. Носа.

У статті В. Ткаченко та М. Ігнатенко [32] йдеться про діяльність Чернігівського наукового товариства, створеного у 1920 р. На його засіданнях, як секційних, так і загальних зборах, влаштовувалися урочистості, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, життя яких було пов'язано з Чернігівщиною: Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Барвінок, С. Носа та багатьох інших.

Є згадки про С. Носа і в збірнику Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя «Література та культура Полісся», де у статті Г.В. Самойленка [26] у контексті перебігу культурного життя у Чернігові серед діячів посідає і прізвище С. Носа поруч із О. Марковичем, М. Вербицьким, О. Лазаревським. Автор зазначає, що «Громада» у Чернігові виникла на початку 1860-х рр. і була пов'язана із діяльністю «письменника, етнографа, лікаря С. Д. Носа і членів його «Куреня», письменника Л. І. Глібова, публіциста О. М. Білозерського... та інших» [26, с. 21]. Про Носа йдеться у контексті заснування у 1877 р. Чернігівської громадської бібліотеки, до формування якої він прислужився. Цього ж року була опублікована стаття Марка Антоновича «З історії громад на рубежі 1850-1860-х років», що є передруком з наукового збірника УВАН у США (1977 р., Т.3. Збірник на пошану професора Олександра Оглоблина), де цей текст вийшов друком під назвою «Коли постали громади». М. Антонович зауважує, що дослідники по-різному трактували появу Полтавської, Харківської та Київської громад. Він припускає, що заснуванню громад в регіонах передували численні гуртки, зокрема і Київський гурток Носа, який він, будучи студентом медичного факультету

Київського університету св. Володимира організував із свідомої студентської української молоді, яка разом мешкала і носила український одяг. І заснування згодом Чернігівської громади дослідник також пов'язує з ім'ям С. Д. Носа, коли останній наприкінці жовтня переїхав до Чернігова, оскільки був призначений на посаду оператора Чернігівської лікарської управи.

У другій половині 1990-х рр. вийшло друком ґрунтовне видання А. М. Катренка «Український національний рух XIX ст.», у якому також висвітлюється діяльність С. Д. Носа і наводиться лист П. О. Куліша до нього з проханням надсилати матеріали до журналу «Основа»; лист О. Я. Кониського до С. Д. Носа, в якому він жадав більш радикальної позиції журналу і писав: «Якщо не виправить її (В. М. Білозерський - А. Д.), то ми повинні добити її українськими руками, тому що Україна пішла далі, ніж сягає панське око «Основи» [12].

Відомо, що О. Я. Кониський у 1862 р. звернувся до Петербурзького комітету грамотності з обґрунтуванням необхідності поширення освіти серед народних мас, за впровадження української мови у школах, підготовки для них підручників й популярної літератури. У зв'язку з цим, він запропонував «українським письменникам, передусім С. Д. Носу, підготувати українською мовою природознавчу книгу і видати її від імені комітету» [12, с. 14-15]. Дивно, проте комітет погодився на реалізацію такої пропозиції: «Якщо С. Д. Ніс підготує такий підручник... то комітет погодиться на його видання від імені комітету» [12, с. 51], зазначає А. М. Катренко, посилаючись у свою чергу на працю М. Гніпа.

Вивчаючи діяльність Чернігівської громади, яка постала 1861 р., а у 1863 р. через переслідування припинила свою діяльність, А. М. Катренко наголошує на одному з пріоритетних напрямів збирацької праці, а саме фольклорно-етнографічних пошуках, якими опікувався С. Д. Ніс. Йому належать і провідна роль в організації аматорського театального колективу під назвою «Товариство кохуючих рідну мову» або «Шанувців своєї народності» [12, с. 57]. А. Катренко називає членів товариства: С. Д. Ніс, О. В. Маркович, Г. І. Паливода, П. Г. Борсук, І. П. Вовк, П. Ф. Глібова, О. М. Шрамченко, М. О. Загорська, О. О. Ходот та ін. Вони ставили п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», вистави з народного життя, хорові твори.

Не оминули постать С. Д. Носа автори збірника наукових праць «Скарбниця української культури», опублікувавши дві фотографії: чернігівський хор, де у групі виконавців є і Степан Ніс (1863 р.) та родина Носів (Доброносів): дружина Юстина Назарівна, Степан Данилович зі скрипкою та маленьким сином (1887р.).

Про С. Д. Носа знаходимо чимало інформації у статті О. Дудар, де у контексті підписання горезвісного Валуєвського циркуляра і перешкоджання поширенню української мови, запровадженню національних культурницьких проєктів зазначається, що під нагляд влади потрапили і регіональні гуртки,

які працювали в губерніях. Так, авторка пише, що у Чернігові лідером та провідником українського руху був лікар Степан Нис і саме його квартиру П. Куліш назвав «курнем», а самого С. Носа – «курінним отаманом». У «курені» збиралася місцева інтелігенція: Л. Глібов, О. Тишинський, О. Маркович, І. Дорошенко, О. Білозерський та ін. громадські діячі. Вчена зазначає, що його оселя була «центром зустрічей місцевих українофілів. С. Нис збирав кошти на україномовні видання для селян, на придбання старовинних речей, розповсюджував патріотичну літературу, був організатором і учасником любительських театральних вистав» [4, с. 78].

Цього ж року була оприлюднена стаття Ж. Янковської, в якій описано стосунки П. Куліша з українськими фольклористами XIX ст. Дослідниця ще раз наводить той факт, що у виданій збірці А. Метлинського «Народные южнорусские песни» (1854 р.) є і пісні, записані С. Носом, про що зазначається на початку збірки [36].

У статті В. Терлецького «Уродженці Чернігівщини на сторінках «Основи» (з нагоди 150-річчя появи першого українського часопису)» [31] автор також згадує про С. Д. Носа, який надрукував декілька статей в журналі «Основа». Виступав на її шпальтах під псевдонімами «Волошин, С» (1861 р.), «Благовіст, Стецько» (1862).

Цікавою є стаття О. Кіцери та Р. Кіцери «Лікарі в житті Тараса Шевченка», де в енциклопедичній формі також представлена інформація про С. Д. Носа [15]. Дотично про С. Носа йдеться і в статті Л. В. Мохіра. Розвідка присвячена аналізу історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщини, проведених Південно-Західним відділом імператорського Російського Географічного товариства. Автор зазначає, що провідне місце серед представників відділу займали діячі Київської та Чернігівської губерній, від останньої до складу Відділу увійшов і С. Д. Нис [20, с. 411]. Він опікувався етнографічними та фольклорними дослідженнями.

Отже, систематизований нами комплекс наукових досліджень, де об'єктом є життя та творчість С. Д. Носа дає можливість зробити висновок про наявність значної кількості наукових аналітичних праць різного жанру, в яких вирішуються різнопланові питання дослідження наукового спадку С. Д. Носа в галузі етнографії та фольклористики.

Список використаних джерел

- Данилевич А. П. Різдвяна обрядовість українців в етнографічній спадщині Степана Носа // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К.: УНІСЕРВ, 2010. – Вип. 32. – С. 105-110.
- Данилевич А. П. Український етнограф і фольклорист С. Д. Нис // Наукові записки: Збірн. наук. статей Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова / Укл. П. В. Дмитренко, Л. Л. Макаренко. – К.: НПУ, 2002. – Вип. XLIX (49). – С. 224-230.
- Довідник з української літератури. Режим доступу <https://ukrlit.net/info/dovidnik/242.html>
- Дудар О. «Черниговские губернские ведомости» і Чернігівська громада: співпраця офіційного видання та опозиції // Сіверянський літопис. – 2007. – №2. – С. 76-80.
- Євсієнко М. Словник видатних імен Городнянщини. – Городня, 2002. – 52 с.
- Скельчик С. Нис Степан Данилович // Малий словник історії України / Ред. кол. В. Смолій, В. Верстюк, С. Віднянський та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 439.
- Єфремов С. Жертви нашого лихоліття. Степан Данилович Нис // Науково-літературний вісник. – 1901. – Т. 14. – Част. 4. – С. 38-55.
- Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія // Дзвін. – 1991. – №12 (566). – С. 120-124
- ІМФЕ. – Ф. 2. – 187 справ.
- ІР НБУВ. – ф. І, спр. 822, арк. 1-5; спр. 823, арк. 1-7.
- Календар знаменних і пам'ятних дат у галузі освіти і педагогічної науки на 2014 рік. – К., 2013. – 207 с.
- Катренко А. М. Український національний рух XIX ст. Частина II. 60-90-ті роки XIX ст. Навч. пос. – К., 1999. – 189 с.
- Кислуха Т. Степан Данилович Нис і національно-культурний рух II половини XIX ст. – Городня – 2010. – 215 с.
- Кіцера О. Славний чоловік Нис // Мистецтво лікування. – 2015. – №3-4 (119-120). – С. 73-74.
- Кіцера О., Кіцера Р. Лікарі в житті Тараса Шевченка // Жіночий лікар. – 2012. – № 4. – С. 63-66.
- Клопот В. Внесок С. Д. Носа в Національно-культурне життя Чернігівщини // Матеріали науково-практичної конференції «Другі Флорівські читання. – Чернігів, 2011. – С. 31-36;
- Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа // Киевская старина. – 1901. – Т. 74 (№9). – С. 363-400.
- Коваленко О. Б. Нис Степан Данилович // ЕІУ: У 10-ти тт. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7. – Мл-О. – С. 420.
- Ковалець Я. Степан Нис // Сіверянський літопис. – 1998. – №4. – С. 78-81.
- Мохір Л. В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Західного відділу в Чернігівській губернії // Сіверщина в історії України. – 2013. – Вип. 6. – С. 411.
- Нахлік Є., Нахлік О. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою: Біографічно-культурологічне дослідження; 3 додатком невідомого листування. – Львів, 2009. – 319 с., іл. – Серія «Літературознавчі студії». – Вип. 13.
- Нос С. Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя. – К., 1875. – (б.с)
- Нос С. Про хвороби і як їм допомогти. – К., 1874. – 54 с.
- Русацов Ю. А. С. Д. Нис та його курін в історії громадського руху в Україні // Матеріали міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса, 1996. – Ч. 1. – С. 214 та ін.
- Сазонов Д., Крихта С., Олексієнко Н., Зінов'єва А. Приречений, забутий і знову відроджений талант // Новини Городнянщини. – 1998. – 26 грудня. – №146-147. – С. 4.
- Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX – на поч. XX ст. // Література та культура Полісся. – 1998. – Вип. 10. – С. 5-78.
- Сарбей В. Г. Народознавець Степан Нис // Український календар '99. – К. 1998. – С. 143-145.
- Світленко С. І. Українське інтелектуальне середовище О. М. Лазаревського // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. – 2012. – Вип. 20. – С. 9.
- Слобожаніна Н. П. Українознавча мозаїка С. Носа на сторінках «Киевской старины» // Література та культура Полісся. – Вип. 57. – Ніжин, 2010. – С. 257-261.
- Степан Данилович Нис. Бібліографічний покажчик / Складачі: Г. Середенко, П. Грищенко; ред. Л. Студьонова. – Чернігів, 2000. – 5 с.
- Терлецький В. Уродженці Чернігівщини на сторінках «Основи» (з нагоди 150-річчя появи першого українського часопису) // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 92-102.
- Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження

України 20-х років // Сіверянський літопис. – 1995. – №2. – С. 54-57.

33. Чибирак С. Етнографічна діяльність Степана Носа // Етнічна історія народів Європи. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 83-88.

34. Шекун В. Неопублікований родовід С. Д. Носа // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6 (138). – С. 173-177
35. Шекун В. Нові відомості до біографії С. Д. Носа (1829-1900) // Сіверянський літопис. – 2016. – №6. – С. 185-192.

36. університету. Серія «Філологічні науки». – 2007. – Вип. 41. – С. 16-26.

References

1. Danylevych A. P. Rizdvyana obryadovist» ukrayinciv v etnografichnij spadshhyni Stepana Nosa // Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prac». – K.: UNISERV, 2010. – Vyp. 32. – S.105-110.

2. Danylevych A. P. Ukrayinskyj etnograf i folkloryst S. D. Nis // Naukovi zapysky: Zbirn.nauk.statej Nacionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M.P. Drahomanova /Ukl. P. V. Dmytrenko, L. L. Makarenko. – K.: NPU, 2002. – Vyp. XLI Янковська Ж. Пantelejmon Kulish u spilkuvanni z ukrajinskimi folklorystami pershoj polovyny – seredyny XIX stolittja // Вісник Львівського Х (49). – С. 224-230.

3. Dovidnyk z ukrayinskoyi literatury. Rezhym dostupu <https://ukrlit.net/info/dovidnik/242.html>

4. Dudar O. «Chernyhovskye hubernskie vedomosti» i Chernihivska hromada: spivpracya oficijnoho vydannya ta opozyciji // Siveryanskyj litopys. – 2007. – №2. – С. 76-80.

5. Yevsiyenko M. Slovnyk vydatnyx imen Horodnyanshhyny. – Horodnya, 2002. – 52 s.

6. Yekelchik S. Nis Stepan Danylovych // Malyj slovnyk istoriji Ukrayiny /Red.kol. V. Smolij, V. Verstyuk, S. Vidnyanskyj ta in. – K.: Lybid, 1997. – S. 439.

7. Yefremov S. Zhertyvy nashoho lyxolittya. Stepan Danylovych Nis // Naukovo-literaturnyj visnyk. – 1901. – T. 14. – Chast. 4. – S.38-55.

8. Zass R. Nezvyhajnoyi doli zvyhajna istoriya // Dzvin. – 1991. – №12 (566). – S. 120-124

9. IMFE. – F. 2. – 187 sprav.

10. IR NBUV. – f. I, spr. 822, ark. 1-5; spr.823, ark. 1-7.

11. Kalendar znamennyx i pam'yatnyx dat u haluzi osvity i pedahohichnoyi nauky na 2014 rik. – K., 2013. – 207 s.

12. Katrenko A. M. Ukrayins'kyj nacional'nyj rux XIX st. Chastyna II. 60-90-ti roky XIX st. Navch. pos. – K., 1999. – 189 s.

13. Kysluxa T. Stepan Danylovych Nis i nacional'no-kul'turnyj rux II polovyny XIX st. – Horodnya – 2010. – 215 s.

14. Kicera O. Slavnyj cholovik Nis // Mystectvo likuvannya. – 2015. – №3-4 (119-120). – С. 73-74.

15. Kicera O., Kicera R. Likari v zhyttja Tarasa Shevchenka // Zhinochyj likar. – 2012. – № 4. – С. 63-66.

16. Klopot V. Vnesok S.D. Nosa v Nacional'no-kul'turne zhyttja Chernihivshhyny // Materialy naukovopraktychnoyi konferenciji «Druhi Florivs'ki chytannya. – Chernihiv, 2011. – С. 31-36;

17. Kovalenko H. Ocherk zhyzny y deyatelnosti ukraynskoho etnografa y narodnoho vracha S.D. Nosa // Kievskaya starina. – 1901. – T. 74 (№9). – С. 363-400.

18. Kovalenko O. B. Nis Stepan Danylovych // EIU: U 10-ty tt. /redkol.: V.A. Smolij (holova) ta in.; Instytut istoriji Ukrayiny NAN Ukrayiny. – K.: Nauk. dumka, 2010. – T. 7.: MI-O. – С. 420.

19. Kovalec Ya. Stepan Nis // Siveryanskyj litopys. – 1998. – №4. – С. 78-81.

20. Moxir L.V. Istoryko-krajeznavchi doslidzhennya Pivdenno-Zaxidnoho viddilu v Chernihivskij huberniji // Sivershhyna v istoriji Ukrayiny. – 2013. – Vyp. 6. – С. 411.

21. Naxlik Ye., Naxlik O. Pantelejmon Kulish mizh Paraskoyu Hlibovoyu i Horpynoyu Nikolayevoyu: Biohrafichno-kulturolohichne doslidzhennya; Z dodatkom

nevidomoho lystuvannya. – Lviv, 2009. – 319 s., il. – Seriya «Literaturoznavchi studiyi». – Vyp. 13.

22. Nos S. Liky svojenarodni z domashnoho obyxxodu i v kartynax zhyttja. – K., 1875. – (b.s)

23. Nos S. Pro vxoroby i yak yim zapomohty. – K., 1874. – 54 s.

24. Rusacov Yu. A. S. D. Nis ta joho kurin v istoriji hromadivskoho ruxu v Ukraini // Materialy mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciji «Vidrozhennya ukrayinskoyi derzhavnosti: problemy istoriji ta kultury». – Odesa, 1996. – Ch. 1. – С. 214 ta in.

25. Sazonov D., Kryxta S., Oleksiyenko N., Zinov'yeva A. Pryrechenyj, zabutyj i znovu vidrozhennyj talant // Novyny Horodnyanshhyny. – 1998. – 26 hrudnya. – №146-147. – С.4.

26. Samojlenko H. V. Hromadsko-kulturne ta literaturne zhyttja v Chernihovi v kinci XIX – na poch. XX st. // Literatura ta kultura Polissya. – 1998. – Vyp. 10. – С. 5-78.

27. Sarbej V. H. Narodoznavec Stepan Nis // Ukrayinskyj kalendar '99. – K. 1998. – С. 143-145.

28. Svitlenko S. I. Ukrayinske intelektualne seredovyshhe O.M. Lazarevskoho // Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya istoriya ta arxeolohiya. – 2012. – Vyp.20. – С. 9.

29. Slobozhanina N. P. Ukrayinoznavcha mozayika S.Nosa na storinkax «Kyevskoj starynu» // Literatura ta kultura Polissya. – Vyp. 57. – Nizhyn, 2010. – С. 257-261.

30. Stepan Danylovych Nis. Bibliohrafichnyj pokazhchyk /Skladachi: H. Seredenko, P. Hryshhenko; red. L.Studonova. – Chernihiv, 2000. – 5 s.

31. Terleckyj V. Urodzhenci Chernihivshhyny na storinkax «Osnovy» (z nahody 150-richchya poavy pershoho ukrayinskoho chasopysu) // Siveryanskyj litopys. – 2011. – № 4. – С. 92-102.

32. Tkachenko V., Ihnatenko M. Chernihivske naukovetovarystvo u konteksti nacionalnoho vidrozhennya Ukrayiny 20-x rokiv // Siveryanskyj litopys. – 1995. – №2. – С. 54-57.

33. Chybyrak S. Etnohrafichna diyalnist Stepana Nosa // Etnichna istoriya narodiv Yevropy. – K., 2009. – Vyp. 29. – С. 83-88.

34. Shekun V. Neopublikovanyj rodovid S.D. Nosa // Siveryanskyj litopys. – 2017. – № 6 (138). – С. 173-177

35. Shekun V. Novi vidomosti do bihrafiji S.D. Nosa (1829-1900) // Siveryanskyj litopys. – 2016. – №6. – С. 185-192.

36. Yankovska Zh. Pantelejmon Kulish u spilkuvanni z ukrayinskymy folklorystamy pershoj polovyny – seredyny XIX stolittja // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya «Filolohichni nauky». – 2007. – Vyp. 41. – С. 16-26.